
Kind en avondmaal

Een alternatieve lezing van Calvin

R. de Kok-van den Born en W.H.Th. Moehn

Abstract

Most orthodox congregations in the PCN admit those who have publicly confessed their faith to participate in the Lord's Supper. Because the average age at which such confessions of faith are made is eighteen, the Lord's Supper is an occasion exclusively for adults. This article questions this practice based on John Calvin's views on covenant, baptism, and the Lord's Supper. By carefully reading Calvin's views of infant baptism, especially the infants' belonging to the community of the covenant, by evaluating his exegesis of 1 Corinthians 11:27-29, and Calvin's view of the Lord's Supper, and looking at the theory of embodiment and liturgical play as developed by Lydia van Leersum-Bekebrede, this article argues for allowing children to publicly confess their faith and participate in the Lord's Supper.

Introductie

Dit artikel gaat over het heilig avondmaal.¹ De vraag die centraal staat is: wat kunnen we van Calvin leren over de rol van het kind in het avondmaal? Het snelste, meest eenvoudige antwoord is: daar ziet Calvin geen heil in. In *Institutie* 4.16.30 klinkt immers een duidelijk 'nee'. Een genuanceerder antwoord dat in dit artikel geformuleerd wordt, is dat Calvin niet erg consistent is in de lijn die hij trekt tussen zijn visie op het verbond en zijn sacramentsleer. Uit die lijn tussen met name het verbond en de doop, kunnen we veel leren voor de avondmaalspraktijk anno 2023.

Wanneer we nadenken over de rol van kinderen in de kerk hebben we altijd te maken met normativiteit. We hebben namelijk te maken met verschillende vragen: is het beter om kinderen deel te laten nemen aan de reguliere kerkdienst om te laten zien dat we met zijn allen één gemeente van Christus zijn (intergenerationeel vieren), of om ze naar de oppas te brengen zodat ze kunnen spelen en hun kinderlijke natuur niet hoeven te onderdruk-

1 Dit artikel is gebaseerd op een paper van Rebecca de Kok-van den Born voor de minor *Covenant and Baptism*, Protestantse Theologische Universiteit, geschreven onder begeleiding van Wim Moehn.

ken? Of, in het geval van iets oudere kinderen, om ze naar de zondagsschool of kindernevendienst te brengen zodat ze op hun eigen niveau en meer spelenderwijs het evangelie kunnen leren kennen (doelgroepgericht vieren)?² En zo hebben we ook te maken met verschillende antwoorden, die afhankelijk zijn van welke theologische overweging het zwaarst weegt.

Wat het avondmaal betreft, de kerkorde van de Protestantse Kerk in Nederland laat het over aan de lokale gemeente om te besluiten wie aan mag gaan en wie niet. Dit artikel richt zich binnen de PKN op orthodoxe (gereformeerde/hervormde/protestantse) gemeentes. Binnen die gemeentes is het avondmaal, bij besluit van de lokale kerkenraad, een doelgroepgericht onderdeel van de liturgie: belijdende leden mogen aangaan. In de meeste orthodoxe PKN-gemeentes zijn dat mensen van achttien jaar of ouder. Belijdenis doen is doorgaans iets voor jongvolwassenen. Kinderen in orthodoxe PKN-gemeentes doen geen belijdenis en nemen daarom geen deel aan het avondmaal. Dit artikel gaat over de vraag wat we van Calvijn kunnen leren als het gaat om kinderen in die orthodoxe PKN-gemeentes en hun rol in het avondmaal aldaar. Kijkend naar de *four voices of theology* heeft Calvijn binnen de PKN een plek in de *normative theology*: zijn 'Catechismus van Genève' is opgenomen in haar belijdenisgeschriften. Een nog veel grotere rol speelt hij in de *espoused theology* van de orthodoxe gemeentes. Daarom is Calvijn een passende gesprekspartner: men kent zijn theologie gewicht toe en leeft ernaar.³

Allereerst bekijken we Calvijns definitie van 'kind', want die is anders dan de definitie die gemeengoed is anno 2023. Vervolgens gaan we in op Calvijns visie op avondmaal, verbond en doop, zoals die verwoord is in de laatste door Calvijn bezorgde editie van de *Institutie* van 1559. We zetten die in het licht van performativiteit, het liturgische spel en *embodiment* zoals dr. Lydia van Leersum-Bekebrede die termen gebruikt in haar dissertatie, *Worship with Children*. Daarna zijn we kritisch over de inconsistentie tussen Calvijns drie visies, en doen naar aanleiding van die kritiek enkele aanbevelingen voor de avondmaalspraxis anno 2023.

2 Lydia van Leersum-Bekebrede, *Worship with Children: Agentive Participation in Dutch Protestant Contexts*, Groningen 2021, 37.

3 Voor de Geneefse Catechismus, zie K. Zwanepol, *Belijdenisgeschriften van de Protestantse Kerk in Nederland*, Heerenveen 2009, 109-164. Voor de *four voices*, zie Clare Watkins, *Disclosing Church: an Ecclesiology Learned from Conversations in Practice*, New York 2020, 46 en Hans Schaeffer, 'Vorming en normativiteit. De rol van de Schrift in de praktische theologie', in: Ad de Bruijne en Hans Burger (red.), *Gereformeerde hermeneutiek vandaag. Theologische perspectieven* [TU-bezinningsreeks 18], Barneveld 2017, 199-217, 210-213.

Calvijn en kinderen aan het avondmaal

De duidelijkste passage waarin Calvijn het onderwerp ‘kinderen aan het avondmaal’ adresseert is in *Institutie* 4.16.30, waar hij expliciet zegt: nee. Kinderen mogen niet deelnemen aan het avondmaal. Hij formuleert hiervoor twee redenen: 1) kinderen kunnen nog geen vaste spijs verteren en 2) kinderen hebben nog niet de verstandelijke capaciteit die nodig is om deel te kunnen nemen.

De eerste reden lijkt simpel: zolang een kind geen vaste spijs kan verteren, is het – los van alle andere bezwaren – simpelweg niet zinvol om mee te doen aan het avondmaal. Fysiologisch gezien kan een kind immers het brood en de wijn niet verdragen, en daarmee ontbreken de cruciale elementen om deel te kunnen nemen. Waar het lastiger wordt om Calvijn na te volgen in dit argument, is dat Calvijn hier lijkt te schrijven over kinderen die alleen melk drinken, dus maximaal zes maanden oud zijn. Dat is namelijk de leeftijd vanaf wanneer kinderen vast voedsel gaan eten. Echter heeft hij het niet enkel over zuigelingen, want Calvijn noemt in zijn gehele werk mensen tussen de nul en zeven jaar kinderen.⁴ Omdat Calvijn een grotere groep op het oog heeft dan enkel zuigelingen, is dit argument niet erg sterk. Het lijkt ons evident dat een kind van vier jaar oud niet enkel melk drinkt. Het zou kunnen dat hij hier een argument *ad absurdum* toepast, waar hij wil laten zien dat het van den zotte is om net gedoopte zuigelingen aan het avondmaal toe te laten. Desalniettemin blijft staan dat de kinderen die buiten de categorie ‘zuigeling’ vallen niet binnen de *scope* van dit argument passen.

De tweede reden gaat over het verstand van kinderen. Hierover schrijft Calvijn: ‘Indien alleen zij die zich de heiligheid van Christus’ lichaam bewust kunnen zijn, op een waardige wijze aan het avondmaal kunnen deelnemen, waarom zouden we dan aan onze kleine kinderen gif verstrekken in plaats van voedsel tot hun levensonderhoud?’⁵ Kinderen, zo veronderstelt Calvijn, hebben niet de mogelijkheid om te onderscheiden wat het betekent dat wij niet slechts brood en wijn tot ons nemen, maar het lichaam van Christus. Hun denkvermogen is simpelweg nog niet toereikend. Zolang zij dat niet kunnen onderscheiden is het voedsel dat volwassenen met onderscheidingsvermogen leven geeft, vergif voor kinderen die niet kunnen onderscheiden.

4 Zie Barbara Pitkin, “‘The Heritage of the Lord’: Children in the Theology of John Calvin”, in: Marcia J. Bunge (red.), *The Child in Christian Thought*, Grand Rapids (MI) 2001, 160-193, aldaar 164 en A.G. Kloosterman-van der Sluys, ‘Calvijn en de jeugd’, in: J. Hoek (red.), *Calvijn spreekt. De actualiteit van een hervormer na 500 jaar*, Heerenveen 2009, 166-201, aldaar 175-176.

5 Johannes Calvijn, *Institutie* deel 2, vertaald door C.A. de Niet, Houten 2009, 4.16.30, 537.

Calvijn schrijft dit in het licht van 1 Korinthe 11:29, waar Paulus iedere deelnemer aan het avondmaal op het hart drukt dat ‘wie op onwaardige wijze eet en drinkt, die eet en drinkt zichzelf een oordeel, omdat hij het lichaam van de Heere niet onderscheidt.’⁶ Als wij, volwassenen, kinderen zonder onderscheidingsvermogen toelaten aan het avondmaal, zullen zij zichzelf zeker een oordeel eten en drinken. Om te voorkomen dat we onze kleine kinderen vergiftigen, laten we ze daarom pas toe aan het avondmaal op het moment dat zij in staat zijn de betekenis ervan te begrijpen. Na een tijd van catechisatie zouden kinderen volgens Calvijn rond hun tiende jaar belijdenis van het geloof kunnen afleggen, en daarna deel mogen nemen aan het avondmaal.⁷ Op dat moment was – volgens Calvijn – het denkvermogen van het kind wel toereikend, en werd het kind inmiddels tot de jongvolwassenen gerekend. Hier zien we dus een verschil in opvatting over de leeftijd van volwassenheid: bij Calvijn ligt die rond het tiende jaar, in Nederland anno 2023 ligt die op het achttiende jaar.

Visie op het avondmaal

Nadat we hebben gezien waarom kinderen volgens Calvijn geen deel mogen hebben aan het avondmaal, is het goed om Calvijns bredere visie op het avondmaal in kaart te brengen. Het achterhalen van de betekenis die Calvijn hecht aan het avondmaal, en de nadruk die hij legt op verschillende elementen ervan, geven handvatten om verder na te denken over de rol die kinderen in het avondmaal spelen.

Essentieel in Calvijns visie op het avondmaal is dat Christus’ lichaam en bloed *aan ons* gegeven zijn: “We mogen er inderdaad wel zorgvuldig acht op slaan dat de voornaamste, ja, bijna de gehele werkingskracht van het sacrament gelegen is in de woorden ‘dat voor jullie overgeleverd wordt’ en ‘dat voor jullie vergoten wordt’.” Ze zijn niet zomaar, in het algemeen, gegeven maar specifiek aan ons, ‘tot onze verlossing en zaligheid’.⁸ De daad van het geven van God aan de gelovigen staat hier centraal. Daarom is de actie van het geven door de voorganger, en vervolgens de actie van het ontvangen en van het eten en drinken door de deelnemers, ook belangrijker voor Calvijn dan de verschijningsvormen van het brood en de wijn zelf. Het brood en de wijn zijn namelijk

6 Bijbelpassages in dit artikel komen uit de HSV.

7 *Institutie* 4.19.13, 638. Zie ook Pitkin, ‘Heritage of the Lord’, 187 en Reinhold Hedtke, *Erziehung durch die Kirche bei Calvin. Der Unterweisungs- und Erziehungsauftrag der Kirche und seine anthropologischen und theologischen Grundlagen*, [Pädagogische Forschungen. Reihe: Editionen und Monographien 39], Heidelberg 1969, 94-98.

8 *Institutie* 4.17.3, 545.

op zichzelf geen verwijzingen naar Christus. Het brood en de wijn worden pas verwijzingen naar Christus op het moment dat de voorganger het brood en de wijn in de liturgische setting van het heilig avondmaal uitdeelt.⁹ Hier is dus sprake van performativiteit: de acties van breken, schenken, uitdelen, ontvangen, eten en drinken staan symbool voor de grotere werkelijkheid van het offer van Christus, die tijdens de *performance* van het avondmaal niet slechts symbool blijven maar een levende werkelijkheid worden waarin ieder die aangaat deelneemt. Anders gezegd wordt de grotere werkelijkheid van het offer van Christus *embodied*, belichaamd en ervaren met ons lichaam, door het eten van het brood en het drinken van de wijn.¹⁰ Nota bene dat we met *embodiment* niet transsubstantiatie bedoelen. Fysiek gezien blijft het brood brood en de wijn wijn. Als tekens verwijzen ze naar een grotere werkelijkheid, maar om teken te worden is de setting van het avondmaal nodig.

De deelname aan het lichaam en bloed van Christus, en daarmee aan zijn offer, is dus ook meer dan alleen een gedachte in ons hoofd. Toen God zijn verbond met Abraham sloot, beloofde Hij Abrahams kinderen daadwerkelijk aan te nemen – in te lijven in zijn gemeenschap. Net zoals bij dat oude verbond, wordt in het nieuwe verbond in Christus' bloed een daadwerkelijke gemeenschap tot stand gebracht (1 Korinthe 11:25: 'deze drinkbeker is het nieuwe testament [of verbond, red.] in Mijn bloed.'). Dit gebeurt door de 'onbegrijpelijke kracht' van de Heilige Geest.¹¹ Want Christus heeft niet slechts een gedachtenismaaltijd ingesteld, waar uitdeler en ontvangers slechts gedenken en geloven wat Hij gedaan heeft. Calvijn maakt wel onderscheid tussen teken (brood en wijn) en zaak (lichaam en bloed), maar benadrukt dat God een bedrieger zou zijn als Hij bij de woorden 'dit is Mijn lichaam' en 'dit is Mijn bloed' slechts de verschijningsvorm van brood en wijn aan zijn gemeente zou geven.¹² Dan zouden we gemeenschap krijgen aan de granen waaruit het brood is gebakken en aan de druiven waaruit de wijn is geperst, en niet aan Christus zelf. Nogmaals is hier geen sprake van transsubstantiatie. Wederom zijn brood en wijn tekens, tot teken gemaakt door de Heilige Geest, en daar zit het onderscheid. Aan de andere zijde van het spectrum, tegen mensen die het avondmaal zien als geestelijke of gedachtenismaaltijd brengt Calvijn in:

9 Nicholas Wolterstorff, 'John Calvin', in: Lee Palmer Wandel, *A Companion to The Eucharist in the Reformation*, Leiden, Boston 2014, 97-113, aldaar 98-99.

10 Van Leersum-Bekebrede, *Worship with Children*, 81, 103.

11 *Institutie* 4.17.1, 543-544 en 4.17.33, 584.

12 *Institutie* 4.17.10, 552.

Maar volgens mij heeft Christus iets uitdrukkelijkers en verheveners [dan enkel gedenken, red.] willen leren in die bekende toespraak waarin Hij ons het eten van Zijn vlees aanbeveelt, namelijk dat wij levend gemaakt worden doordat wij werkelijk deel aan Hem krijgen. En de reden waarom Hij dit aanduidde met de woorden 'eten' en 'drinken' is dat niemand zou denken dat het leven dat wij van Hem verkrijgen alleen maar langs de weg van het kennen verkregen wordt.¹³

Wederom benadrukt Calvijn de actie van het eten en drinken, met als reden om het contrast te scheppen tussen het verkrijgen van gemeenschap 'in ons hoofd' of 'met ons lijf'. Hier noemt hij ter illustratie dat je ook niet gevoed wordt door enkel te kijken naar een snee brood, je moet het ook echt eten. 'Zo moet ook de ziel werkelijk en ten volle deel krijgen aan Christus, om door Zijn kracht gesterkt te worden tot het geestelijke leven.'¹⁴ Op welke manier dat precies gebeurt, zal voor geen mens ooit te doorgronden zijn. Maar, daarin komt God ons wel tegemoet, want 'daar deze onzichtbare vereniging van Christus met de vromen van nature een onbegrijpelijk geheimenis is, geeft Hij een beeld en gelijkenis daarvan in zichtbare tekenen die zeer geschikt zijn voor ons beperkte begrip.' En dat doet Hij in de vorm van brood en wijn, van voedsel. Dat kunnen wij begrijpen. Dat hebben we dagelijks nodig, en op diezelfde manier hebben we Christus dagelijks nodig.¹⁵

Verband tussen verbond en de sacramenten

Nu helder is welke betekenis Calvijn hecht aan het avondmaal, gaan we terug naar zijn meer algemene verstaan van een sacrament. Wat wil God ons zeggen, waarom heeft Hij sacramenten ingesteld? Calvijn antwoordt als volgt:

Het [is] een uiterlijk symbool waarmee de Heere Zijn beloften van goedgunstigheid jegens ons aan ons hart verzegelt, om ons zwakke geloof te sterken, en waarmee wij van onze kant, zowel tegenover Hem en de engelen als voor de mensen, getuigenis afleggen van onze vrome gezindheid jegens Hem.¹⁶

En vervolgens:

13 *Institutie* 4.17.5, 547 (Joannis Calvini, *Opera selecta*, P. Barth, G. Niesel (red.), München 1926-1962, deel 5, 347, r. 5-10; hierna OS).

14 *Institutie* 4.17.5, 547.

15 *Institutie* 4.17.1, 543-544.

16 *Institutie* 4.14.1, 464 (OS 5, 259, r. 2-7).

Sacramenten zijn dus verrichtingen die ons geloof in het Woord van God versterken. En omdat wij lichamelijk zijn, worden ze ons in lichamelijke vorm voorgesteld; zo onderrichten zij ons in overeenstemming met de traagheid van ons begrip en nemen ze ons bij de hand zoals opvoeders met kinderen doen. Om deze reden noemt Augustinus het sacrament het zichtbare woord.¹⁷

Een sacrament is dus iets zichtbaars waarmee God zijn trouw aan ons wil tonen en waarmee Hij ons geloof wil versterken. Dat doet Hij door lichamelijke (*embodied*) middelen, zoals het brood en de wijn in het avondmaal: net zoals we dagelijks voedsel nodig hebben om fysiek in leven te blijven, hebben we dagelijks gemeenschap met Christus nodig om geestelijk in leven te blijven. Door het sacrament heen zegt God: 'Hier ben Ik, en hier is Mijn genade voor jou'.¹⁸ Belangrijk blijft wel dat de sacramenten geen objectieve werkzaamheid hebben. Hier blijkt opnieuw dat brood en wijn pas lichaam en bloed van Christus worden op het moment dat ze binnen de context van het avondmaal worden uitgedeeld. Vervolgens hebben ze alleen nut als ze in geloof worden aangenomen. 'Wat voedt is dus niet wat gezien wordt, maar wat geloofd wordt.'¹⁹

Doop

In het sacrament van de doop aan kleine kinderen komt het 'hier ben Ik, en hier is Mijn genade voor jou' duidelijk tot uitdrukking. Hierin verschilt de doop weinig van het verbond met Abraham waar hij op gebaseerd is, zo zegt Calvijn. Want in het verbond met Abraham belooft God zijn 'vaderlijke gunst, (...) de vergeving der zonden en (...) het eeuwige leven.' Het verschil zit slechts 'in de uitwendige aspecten van de ceremonie' (bij het verbond was dat de besnijdenis), en het uiterlijk is het minst belangrijke deel van de hele ceremonie. Want het gaat om de dingen die ermee gerepresenteerd en beloofd worden, en niet om de manier waarop dat gebeurt.²⁰

Over de doop zegt Calvijn dat hij dient als inwijding van de dopeling in de gemeente en als een geloofsgetuigenis richting God en richting medemensen.²¹ Ook worden we door de doop gereinigd van zonden en krijgen we deel

17 *Institutie* 4.14.6, 468 (OS 5, 259, r. 8-12).

18 *Institutie* 4.14.6, 468.

19 *Institutie* 4.14.17., 479-481, en 4.17.34, 589.

20 *Institutie* 4.16.4., 512.

21 *Institutie* 4.15.1., 490.

aan de dood van Jezus Christus, waardoor we ook ‘wedergeboren worden tot een nieuw leven en zo tot gemeenschap met Christus.’²²

Het dopen van kleine kinderen baseert Calvijn op dit verbond: kleine jongetjes werden besneden en op die manier kregen zij deel aan alle beloften die in het verbond door God gedaan waren. De doop is voor christenen in de plaats van de besnijdenis gekomen, en daarom komt ook alles wat God beloofd heeft in het verbond bij de doop aan de kleine kinderen toe.²³ Wie daarom ‘gedoopt wordt in de Naam van de Vader, de Zoon en de Heilige Geest wordt in [de] verbondsgemeenschap van de gemeente ingelijfd; dat geldt voor zowel volwassenen als kinderen.’²⁴

Performativiteit, het liturgische spel en *embodiment*

De overeenkomst tussen het avondmaal en de doop, zoals Calvijn ze beschrijft, is dat beide sacramenten iets bewerkstelligen. Door de sacramenten uit te voeren, gebeurt er iets. We gebruiken hiervoor de term ‘performatieve werking’: in het uitvoeren van avondmaal en doop, door het brood, de wijn, het water heen, komt God naar ons toe. Dankzij de sacramenten wordt Hij realiteit, voor een moment nóg concreter in brood, wijn en water, dan door het geschreven en gesproken w/Woord alleen.²⁵

Bij performativiteit past ook de visie op de liturgie als heilig spel: Calvijn ziet het avondmaal als een gebeuren waar de nadruk ligt op acties, daden, symbolen en het in leven roepen van de werkelijkheid achter die symbolen door de aanwezigheid van de Geest in acties en daden. Dat is precies hoe Marcel Barnard het liturgische spel omschrijft: de speler kan door het spel, de symbolen, de acties, God ontmoeten.²⁶ Lydia van Leersum-Bekebrede verbindt dit liturgische spel aan kinderspel: voor niemand is spelen natuurlijker dan voor kinderen. Op die manier ontdekken zij de wereld en doen ze kennis op. Tevens leren kinderen over geloven – veel meer nog dan volwassenen – door hun lichaam.²⁷ In het avondmaal komt het lichaam van de Heere *embodied*

22 *Institutie* 4.16.2., 510.

23 *Institutie* 4.16.5., 512-513.

24 A. Noordegraaf, ‘Kinderen aan het avondmaal? Een omstreden onderwerp’, *Theologia Reformata* 51 (2008), 42-61, aldaar 51-52.

25 Van Leersum-Bekebrede, 103. Zie ook F.G. Immink, *Het heilige gebeurt. Praktijk, theologie en traditie van de protestantse kerkdienst*, Zoetermeer 2011, 41-48.

26 Marcel Barnard e.a., *Worship in the Network Culture: Liturgical Ritual Studies: Fields and Methods, Concepts and Metaphors*, Leuven 2014, 41.

27 Van Leersum-Bekebrede, 81, 117.

door brood en wijn naar ons toe. Wij, als *embodied* mensen, nemen dat tot ons. Kinderen, die *embodied* leren, nemen die ervaring van het avondmaal mee in hun geloofsopvoeding.

Voor kinderen kan het avondmaal als performatief, *embodied* liturgisch spel een manier zijn om God te ontdekken en te leren kennen. Een groot verschil tussen kinderspel en het liturgische spel is dat het liturgische spel vaak meer aan regels gebonden is dan het kinderspel.²⁸ Het avondmaal, zoals dat gevierd wordt in de meeste orthodoxe PKN-gemeentes, is gebonden aan regels zoals: belijdende leden mogen aangaan, je moet weten wat het avondmaal betekent als je aangaat, het is een heilig gebeuren waar stilte en rust gewenst zijn. Hoe kunnen kinderen zich aanpassen aan deze regels, en hoe kunnen de regels van het avondmaal zich aanpassen aan kinderen? In het onderstaande verkennen we deze vraag.

Calvijn en 1 Korinthe 11:27-29

Kinderen mogen gedoopt worden omdat Gods genade ook hun toekomt. Dit zagen we al in het verbond met Abraham, en de betekenis van dat verbond nemen we over in de doop. Gedoopte kinderen zijn onderdeel van de verbondsgemeenschap. Dat roept vervolgens de vraag op: waarom mogen sommige verbondskinderen – de volwassenen, na belijdenis gedaan te hebben – wél meedoen aan het avondmaal, en andere verbondskinderen – de kinderen, die niet eens de mogelijkheid krijgen om belijdenis te doen – niet?

Hierboven zagen we dat Calvijn de kinderen niet aan het avondmaal wil toelaten omdat ze nog niet kunnen begrijpen waar het om gaat. Ze kunnen het lichaam van de Heere niet onderscheiden (1 Korinthe 11:29), en dat verstaat Calvijn als: je moet eerst beseffen dat het brood en de wijn grotere werkelijkheden representeren, voordat je deel kan nemen aan het avondmaal. Op dit punt willen we een alternatief bieden voor Calvijns manier van exegetiseren: liever dan τὸ σῶμα te lezen als het lichaam van Christus in de zin van het brood van het avondmaal, stellen we voor dat τὸ σῶμα hier bedoeld wordt door Paulus als het lichaam van Christus, dat wil zeggen: de kerk. Wanneer 'lichaam en bloed' verwijzen naar het brood en de wijn, worden die ook meestal in die combinatie genoemd. Hier ontbreekt het 'bloed'. Nog een argument dat pleit voor het lezen van τὸ σῶμα als de kerk, is dat dit vers in de bredere context van 1 Korinthe 11 gezien moet worden: vers 27, dat vergelijkbaar is met vers 29, begint met Ὡστε ὅς, 'daarom'. Dat impliceert dat we het volgende moeten lezen in het kader van het voorafgaande. In het voorafgaan-

28 Van Leersum-Bekebrede, 117.

de berispt Paulus de gelovigen die samenkomen in Korinthe, omdat ze partijen vormen, alleen voor zichzelf eten meebrengen, dronken zijn, en andere deelnemers aan het avondmaal vernederen. Ze vergeten dat ze allen deel zijn van het grotere geheel van het lichaam van Christus. Iedere gelovige in Korinthe is lid van de kerk, en alle leden werken samen ten goede van het lichaam. Bovendien heeft iedere gelovige deel aan het offer van Christus, en daarom moeten ze ook behandeld worden als mensen die in de ogen van Christus waardevol genoeg zijn om voor te sterven.

Lezen we dan in vers 29 dat je jezelf een oordeel eet en drinkt als je het lichaam van de Heer niet onderscheidt, dan wordt daar bedoeld dat de gelovigen in Korinthe (althans, veel van hen) als egoïstische individuen aan de tafel van de Heere plaatsnemen. Ze komen er niet om gemeenschap te vieren en Jezus Christus te dienen, maar om hun eigen buik te voeden, ten koste van anderen. Paulus zegt tegen hen: je bent onderdeel van de kerk! Ga dan niet egoïstisch aan die tafel zitten, maar zie je geloofsbroers en -zussen naast je zitten, en besef dat je onderdeel bent van de gemeente, van een groep mensen die verbonden wordt door het gebroken lichaam en bloed van onze Heere.²⁹

Op basis van deze exegese is een vereiste voor deelname aan het avondmaal dus niet dat je begrijpt wat het brood en de wijn representeren, maar dat je begrijpt dat je onderdeel van de kerk van Christus bent. Dat je samen te gast bent aan het avondmaal, als gemeenschap van Christus.

Inconsequente argumentatie

Calvijs exegese van 1 Korinthe 11:27-29 en de wijze waarop hij argumenteert, roept vragen op. Daarnaast is hij niet geheel consequent in de manier waarop hij de sacramenten uitlegt. Daarom volgen hieronder enkele lijnen die we – op basis van Calvijs eigen woorden – zouden willen trekken tussen doop en avondmaal, maar die hijzelf niet trekt.

Over de doop zegt Calvijn het volgende: ‘Als kinderen van gelovigen ook zonder de steun van hun verstand delen in het verbond, kan het feit dat zij zich nog niet kunnen binden aan de bepalingen van het verbond, geen reden zijn om hen van het verbondsteken uit te sluiten.’³⁰ Hier komt weer het denkvermogen van kinderen naar voren. Kinderen hoeven niet te begrijpen wat

29 Roy E. Ciampa en Brian S. Rosner, *The First Letter to the Corinthians: The Pillar New Testament Commentary*, Grand Rapids, MI, Cambridge, U.K. 2010, 554-555 en Hans Conzelmann, *1 Corinthians: a commentary on the First Epistle to the Corinthians, Hermeneia—a Critical and Historical Commentary on the Bible*, Philadelphia 1975, 202.

30 *Institutie* 4.16.24, 531.

het verbond inhoudt om er deel aan te krijgen en hebben. De vraag die we Calvijn vervolgens willen stellen luidt: waarom geldt dat alleen voor de doop, en niet voor het avondmaal? Komt dat door zijn exegese van 1 Korinthe 11:27-29? De twee lijken wel samen te hangen.

Daarom is het extra opmerkelijk dat Calvijn omtrent het toelaten van kinderen tot de doop zo'n zwaar beroep doet op Mattheüs 19: daar werden kinderen naar Jezus gebracht zodat Hij hen de handen kon opleggen, en de discipelen berispten de mensen die de kinderen brachten. Daarop zei Jezus tegen de discipelen (19:14): 'Laat de kinderen begaan en verhinder hen niet bij Mij te komen, want voor zodanigen is het Koninkrijk der hemelen.' Calvijn schrijft hierover het volgende:

Maar wat voor overeenkomst, zal iemand misschien zeggen, is er tussen de doop en deze omhelzing van Christus? Er wordt immers niet verteld dat Hij ze gedoopt heeft, maar dat Hij hen bij zich heeft laten komen, dat Hij hen omhelsd en dat Hij hen gezegend heeft. Als we dus Zijn voorbeeld willen volgen, moeten we de kinderen met ons gebed helpen, maar niet dopen. Laten we evenwel wat nauwkeuriger dan dit soort mensen nagaan wat Christus gedaan heeft. We moeten er namelijk niet lichtvaardig aan voorbijgaan dat Christus beveelt de kinderen tot Hem te brengen, waaraan Hij als reden toevoegt dat het koninkrijk der hemelen voor zulke kinderen is. En vervolgens legt Hij metterdaad getuigenis af van wat Hij bedoelt, doordat Hij hen omhelst en met Zijn gebed en zegen bij de Vader aanbeveelt. Als het een goede zaak is om kinderen bij Christus te brengen, waarom zou het dan niet goed zijn hen tot de doop toe te laten, het teken van onze eenwording en gemeenschap met Christus? Als het koninkrijk der hemelen voor hen is, waarom zou hun dan het teken geweigerd moeten worden waardoor ze als het ware de toegang tot de kerk geopend wordt, zodat zij als leden in de kerk opgenomen, gerekend kunnen worden tot de erfgenamen van het hemels koninkrijk?³¹

Calvijn spreekt hier dus over de doop, en niet over het avondmaal. Hij maakt de vertaalslag van Jezus' handoplegging en uitspraak 'verhinder hen niet' naar het dopen van kinderen. Waarom is dit opmerkelijk? Omdat de argumentatie in zijn geheel over te nemen en toe te passen is op het avondmaal. Als je elke 'doop' (en variant hierop, 'gedoopt', 'dopen', etc.) zou vervangen voor 'avondmaal' zou het verhaal evengoed kloppen. Want Calvijn brengt hier een goed argument te berde dat voor het dopen van kinderen pleit: Jezus nodigt de kin-

31 *Institutie* 4.16.7, 514-515 (OS 5, 310, r. 25-38).

deren uit om bij Hem te komen, dus is het logisch om de kinderen ook bij Hem te brengen in de vorm van de doop.

Maar de manier waarop Calvijn vanuit Mattheüs 19 extrapoleert dat dit een argument voor de kinderdoop is, is evenzo toepasbaar op het avondmaal, en het construeren van een argument om dat open te stellen voor gedoopte kinderen. Want 'hoe onbillijk zijn we, als we hen wegjagen die Christus tot zich roept! (...) Als we hen buitensluiten die Hij zelf binnenlaat!' Calvijn gaat verder en stelt aan ons de vraag: als je wilt onderzoeken of er verschil is tussen de doop en wat Jezus hier doet, wat vind je belangrijker? De doop, waarmee wij laten zien en beamen dat de kinderen in het verbond zijn opgenomen, of Jezus' eigen actie waarmee Hij laat zien dat deze kinderen bij Hem horen en geheiligd zijn?³²

In vergelijkbare woorden voegen we daaraan toe: als je wilt onderzoeken of er verschil is tussen het avondmaal en wat Jezus hier doet, wat vind je dan belangrijker? Het avondmaal, waarmee wij via de voorganger aan de maaltijd van onze Heere worden uitgenodigd en wij laten zien dat wij geloven dat wij bij zijn gemeenschap horen, of Jezus' eigen actie waarmee Hij laat zien dat deze kinderen bij Hem horen en geheiligd zijn? Let daarbij ook op hoe Jezus de gemeenschap benadrukt en het belang om onderdeel te zijn van Christus' kerk (1 Kor. 11).

Ecclesia reformata semper reformanda

De kop boven deze paragraaf geeft de grondhouding weer die elke kerk van de Reformatie zou moeten hebben: een gereformeerde kerk moet altijd refo-rmeren. Niet om nu elke verandering klakkeloos door te voeren, maar als oproep om gevestigde praktijken weer eens onder de loep te nemen. Reformatie is nodig omdat een deel van de gemeente (met name de kinderen) niet als volwaardig onderdeel van het lichaam van Christus wordt gezien. Daarom noemen we hieronder drie punten die voortkomen uit het bovenstaande, die kunnen dienen als aanknopingspunten voor (her)bezinning op de rol van de kinderen rond het avondmaal.

1. Kennis

Hoezeer Calvijn ook benadrukt dat niet alleen kennis, maar ook geloof ertoe doet wanneer iemand deelneemt aan het avondmaal (het heeft alleen nut als brood en wijn in geloof worden aangenomen), is het kennisargument voor Calvijn toch de doorslaggevende factor wanneer het aankomt op het uitslui-

32 *Institutie* 4.16.7, 515.

ten van kinderen. En inderdaad hebben kinderen tot en met zeven jaar nog niet de capaciteit om volledig te begrijpen waar het avondmaal over gaat, hoe het zit met de grotere werkelijkheid achter dat simpele stukje brood en dat kleine slokje wijn, en wat het betekent om gemeenschap te hebben met Jezus Christus, terwijl we Hem hier niet in de kerk zien staan.

Maar dan luidt de wedervraag: hebben volwassenen al die vragen volledig kunnen beantwoorden? Eerder hebben we gezien dat Calvijn zelf zegt dat de kracht van de Geest, die in en door het avondmaal werkt, onbegrijpelijk is; dat de vereniging van de gelovigen met Christus van nature onbegrijpelijk is.³³ Wanneer heeft iemand genoeg kennis om aan het avondmaal te mogen deelnemen? Of om te zeggen dat je gelooft? Die vraag impliceert vervolgens dat de effectiviteit van het avondmaal afhangt van de kennis van de deelnemers, en dat maakt het avondmaal zelf tot een subjectief gebeuren. Logischerwijs worden kinderen dan uitgesloten.³⁴

Op basis hiervan pleiten we ervoor om het rationele aspect van een mens niet doorslaggevend te laten zijn in het wel of niet toelaten van kinderen aan het avondmaal. Bovendien sluit je niet alleen kinderen uit, maar ook mensen die verstandelijk minder rationeel zijn zoals mensen met een verstandelijke beperking, mensen die moeilijk leren, mensen die dementeren, mensen met gevorderde alzheimer, et cetera. Hiermee is niet gezegd dat we niet moeten nadenken, dat we al het onderwijs moeten laten varen of dat er geen eisen gesteld mogen worden aan de deelnemers van het heilig avondmaal. Calvijns nadruk op kennis lijkt voort te komen uit zijn exegese van 1 Korinthe 11: 29, die we als discutabel hebben aangemerkt. Zouden we 1 Korinthe 11:29 lezen met de exegese die we voorstellen, dan zou iedereen die het lichaam van Christus – de kerk – kan onderscheiden deel mogen nemen aan het avondmaal.

Tevens hebben we het avondmaal gezien in het licht van het liturgische spel, performativiteit en *embodiment*; verschillende wegen naar kennis die zich minder via de ratio afspelen, en meer via gevoel en ervaring.³⁵ Verschillende wegen om de gastheer van het avondmaal te ontmoeten en te leren kennen op een manier die voor kinderen geheel natuurlijk is: spelenderwijs en via hun zintuigen en lichaam.

Mogen kinderen nu dan deelnemen aan het avondmaal? Op het moment dat een kind kan zeggen: ‘Ja, deze mensen in de kerk zijn mijn broers en

33 *Institutie* 4.17.1, 543-544.

34 Ryan L. Faber, “Let the little children come”: Liturgical Revision and Paedocommunion in the Christian Reformed Church’, *Studia Liturgica* 51 (2021), 203-216, 208.

35 Van Leersum-Bekebrede, 105.

zussen, ik ben onderdeel van die kerk, ik hoor bij Jezus', zouden we zeggen: dan hoor je ook aan zijn tafel. Of als een kind vraagt: 'Ja, ik wil Jezus graag leren kennen, waar kan ik Hem ontmoeten? Ik wil graag broer/zus worden van de mensen hier om mij heen, hoe kan ik dat worden?' Dan ben je welkom aan zijn tafel. Hierbij is wel een bepaalde vorm van bewuste geloofsbelijdenis – zij het vragenderwijs – van belang. Die belijdenis is niet zozeer gebaseerd op rationele kennis, maar veeleer op geloof, op het ervaren van (of de wens naar) een relatie met Jezus en op het zien van de gemeente waar je deel van uitmaakt. Hier grijpen we terug op de nadruk die Calvijn in het avondmaal legt op het uitdelen, zien, ontvangen en tot zich nemen van het brood en de wijn: allemaal zintuiglijk waarneembare, *embodied* en performatieve elementen en acties die Gods genade voor de gelovige zondaar representeren.

2. Het derde sacrament

Het belijden van Jezus' naam is dus een vereiste om deel te mogen nemen aan het avondmaal, en in de meeste orthodoxe PKN-gemeentes krijgt dat de vorm van de openbare geloofsbelijdenis. Doorgaans is iemand die belijdenis doet achttien jaar of ouder. Na die openbare geloofsbelijdenis is het mogelijk om mee te doen aan hét gemeentestichtende gebeuren dat de kerk van Christus kent, het avondmaal. Het vreemde is dat op dat moment pas alle rechten worden verleend die bij het lidmaatschap van de kerk horen,³⁶ terwijl de doop al dient als inlijving in de verbondsgemeenschap. De gebruikelijke 'aanne-mingsavond' wijst er ook op dat niet de doop, maar de belijdenis die volledige toegang verleent. Pas na de belijdenis is iemand volledig 'aangenomen', ingelijfd in het lichaam van Christus.³⁷

Dan rijst de vraag: wat is de doop hier nog waard? Dat was immers in eerste instantie – in het Nieuwe Testament – de 'toegangspoort' tot de christelijke gemeente, tot het avondmaal. Waarom is dan nu de toegang tot het avondmaal enkel vrij na het doen van openbare belijdenis? Het belang dat gehecht wordt aan dit moment van openbare belijdenis wekt de suggestie dat we in de protestantse kerken een derde sacrament hebben.

Kinderen komen logischerwijs niet in aanmerking voor het doen van belijdenis in de huidige constructie, omdat deze gang van zaken rekent met volwassen mensen. Calvijn schrijft dat hij het aanbevelenswaardig vindt om op tienjarige leeftijd belijdenis te doen. Hij zag het in een soort vraag-en-ant-

36 Noordegraaf, 'Kinderen aan het avondmaal?', 53-54.

37 Commissie Dienstboek, *Proeven voor de eredienst. Een serie publicaties op weg naar een Dienstboek voor de Kerken*, deel 3: Doop en belijdenis, Zoetermeer 1993, 101.

woordvorm voor zich: de tienjarige beantwoordt vragen over de geloofsleer, en als hij/zij iets niet wist of begreep, zou hij/zij onderwezen worden.³⁸ Eerder hadden we al geconstateerd dat een kind vanaf ongeveer het achtste levensjaar als weldenkend werd beschouwd, dus hoewel tien jaar voor onze begrippen jong is, is het voor Calvijns begrip heel logisch. Vroeger waren kinderen eerder volwassen dan nu, dus werden ze ook eerder deelgenoot aan de serieuzere zaken zoals het avondmaal.

Hoewel de leeftijdsgrens voor volwassenheid in Nederland op achttien jaar ligt, en een tienjarige niet beschouwd kan worden als volwassen, doet Calvijn wel een goede suggestie. Weten wat geloven is, belijdenis doen, jezelf als onderdeel van de kerk beschouwen, is niet aan de grens van achttien jaar gebonden. Dat kan je ver daarvoor weten, of pas heel veel later. Om kinderen een plek aan de tafel van de Heere te geven, geven we in overweging om het mogelijk te maken voor kinderen om belijdenis te doen op het moment dat zij bewust geloven dat zij bij Jezus Christus horen en onderdeel zijn van zijn gemeente. Na die belijdenis zou het mogelijk moeten zijn voor een kind – of voor een mens op welke leeftijd dan ook – om aan het avondmaal deel te nemen.

Daarnaast is het goed om het ‘derde-sacramentkarakter’ van de openbare geloofsbelijdenis af te halen. Het is nu eenmaal geen sacrament, dus laten we het ook niet als zodanig behandelen. Daarom stellen we het volgende voor: voordat iemand voor de eerste keer deelneemt aan het avondmaal, doet diegene belijdenis voor de hele gemeente. Dat mag best een speciaal moment zijn, omdat voor het eerst aan het avondmaal deelnemen heel speciaal is. Maar, geloven en belijden zijn geen statische zaken. Ze zijn dynamisch en aan verandering onderhevig. Daarom is het goed om van ‘belijdenis doen’ niet iets eenmaligs te maken, maar iets wat elke keer terugkomt. Voor elke viering van het heilig avondmaal belijdt ieder gemeentelid dat aan wil gaan hardop zijn/haar geloof. Dus niet door middel van het luisteren naar de voorganger die een geloofsbelijdenis opleest, maar door middel van het zelf, woordelijk uitspreken dat je gelooft.

3. Want de poorten van Mijn rijk/staan voor kind'ren open

Als laatste een anekdote, uit de huwelijksreis van Rebecca in de zomer van 2017: we waren op vakantie in het noorden van Engeland, en bezochten een lokale anglicaanse kerk. Tijdens de dienst bleek dat we ook het avondmaal zouden vieren, en dit was een ‘lopend’ avondmaal: nadat de voorganger het

38 *Institutie* 4.19.13, 638.

brood gebroken had en de wijn geschonken, kon iedere aanwezige die in zijn/haar eigen kerk belijdenis had gedaan, naar voren komen om het brood en de wijn te ontvangen. Net zoals in de meeste orthodoxe PKN-gemeentes in Nederland, bleken dat enkel 18+'ers te zijn. Maar, wat ik daar voor het eerst meemaakte, was dat de kinderen mee naar voren gingen en door de voorganger gezegend werden. Zij namen geen deel aan het avondmaal door brood en wijn tot zich te nemen, maar er werd wel aan hen bevestigd dat de genade die God toont door zijn avondmaal, zich ook zegenend uitstrekt richting hen. Precies zoals Jezus dat deed in Mattheüs 19. Waarmee ook aan de kleinsten wordt getoond dat de genade van God hun evenveel toekomt.

Conclusie

In dit artikel hebben we de vraag aan de orde gesteld wat we kunnen leren van Calvijn over de rol van het kind in het avondmaal anno 2023, als we kijken naar zijn visie op en argumentatie over de rol van het kind in de sacramenten, zoals beschreven in de *Institutie*. Als eerste concludeerden we dat Calvijn kinderen expliciet niet toelaat aan het avondmaal, met name vanwege gebrek aan onderscheidingsvermogen: kinderen kunnen nog niet begrijpen dat het brood en de wijn verwijzen naar de grotere werkelijkheid van het offer van Christus. Als tweede zagen we dat Calvijn de actie van het geven en ontvangen van het brood en de wijn benadrukt om aan te geven dat het avondmaal niet slechts een gedachtenismaaltijd is, maar een werkelijk, fysiek deelkrijgen aan de genade en het offer van Christus. Vervolgens zag Calvijn een sacrament als een zichtbare gebeurtenis waarin God zegt: hier ben Ik, en hier is mijn genade voor jou. Dat wordt aan de kleine kinderen uitgedrukt door middel van de doop, die gebaseerd is op het verbond. We verbonden dit aan performativiteit, *embodiment* en de liturgie als spel.

Vervolgens is tegen Calvijn ingebracht dat zijn exegese van 1 Korinthe 11:27-29 niet de best mogelijke optie is. We stellen voor om het onderscheiden van het lichaam van de Heere te betrekken op de kerk. Ook hebben we een inconsistentie in Calvijns argumentatie aangewezen, als het gaat om het betrekken van Mattheüs 19 op de doop, maar niet op het avondmaal.

Als laatste noemen we drie punten waarop de immer reformerende kerk zich weer eens moet bezinnen: het eerste is de nadruk op kennis om deel te mogen nemen aan het avondmaal. Leg liever de nadruk op geloof, en de mogelijkheid om geloof te belijden omdat je weet dat je bij Jezus en bij de kerk hoort. Het tweede is de openbare geloofsbelijdenis, die vergeleken kan worden met een derde sacrament. Het is goed om de hoge status van de openbare geloofsbelijdenis te devalueren en het belijden voor iedere viering van het avondmaal terug te laten komen. Ook zou er geen leeftijdsgrens moeten

zijn voor belijdenis doen, om ook kinderen serieus te kunnen nemen als zij daadwerkelijk geloven en verlangen deel te nemen aan het avondmaal. Als laatste stellen we voor om de kinderen die geen belijdenis hebben gedaan (en ieder ander die geen belijdenis heeft afgelegd) tijdens het avondmaal te zegenen, in navolging van Jezus.

R. de Kok-van den Born studeert aan de PThU, locatie Groningen; W.H.Th. Moehn is bijzonder hoogleraar Geschiedenis van het gereformeerd protestantisme, Protestantse Theologische Universiteit, Amsterdam en als predikant verbonden aan hervormde wijkgemeente Grote Kerk van de protestantse gemeente te Hilversum.